

دانشگاه یزد

دانشکده زبان و ادبیات
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
زبان و ادبیات فارسی

نقد و شرح دشواری‌های دیوان شارق یزدی

استاد راهنما :

دکتر سید محمود الهام بخش

استاد مشاور :

دکتر محمدمهدی ملک ثابت

پژوهش و نگارش :

زهرا علایی

زمستان ۱۳۹۰

اسم

تقدیم به:

زیباترین گلواژه های زندگی:

پدر و مادر صبورم که استوارترین تکیه گاهم هستند

و

همسر و فرزند نازنینم که رؤیای خوشبختی با وجود

آنها تحقق می یابد.

سپاس نامه :

اکنون که به لطف و عنایت الهی، نگارش این رساله به انجام رسیده شایسته است پس از حمد و ثنای پروردگار متعال، از یکایک بزرگان و عزیزانی که در تهیه و تدوین این رساله، مشمول الطاف و عنایات بی دریغشان بوده ام سپاسگذاری کنم:

از استاد فرهیخته و فرزانه جناب آقای دکتر سید محمود الهام بخش که با حسن خلق و روی گشاده زحمت راهنمایی و تصحیح این پایان نامه را تقبل فرمودند و کمترین کار من در برابر چهره تابان و نام بزرگشان سپاسی است در قالب واژه‌هایی که هرگز قادر به قدردانی از ایشان نیست. سپاس بسیار از استاد فاضل و بزرگوار جناب آقای دکتر محمد مهدی ملک ثابت که با وجود مسئولیت‌های فراوان، زحمت مشاوره این رساله را عهده دار گشتند و پیوسته از نکته های علمی و دقت‌اندیشی ایشان بهره مند شدم.

از استاد جلیل القدر و گرامی آقای دکتر یدالله جلالی، کمال تشکر و قدردانی دارم و همواره خود را مدیون تلاش‌های بی‌وقفه ایشان در گروه ادبیات می‌دانم. همچنین از زحمات کلیه اساتید بزرگوار آقایان دکتر محمد حسین دهقانی فیروز آبادی، دکتر محمدکاظم کهدویی، دکتر محمدرضا نجاریان، دکتر فلاح که افتخار شاگردی و کسب فیض در محضرشان را داشته ام بسیار سپاسگزارم. از جناب آقای اکبر قلمسیاه و آقای حسین مسرت که از راهنمایی‌های ارزشمندشان مستفید شده‌ام کمال تشکر را دارم.

تقدیر و سپاس بی نهایت از پدر و مادر صبورم که یاریگر تمام لحظه هایم بودند و هیچ‌گاه یارای جبران فداکاری‌هایشان را ندارم و نیز تشکر فراوان از همسر، فرزندان، خواهر و برادران عزیزم که همدلی و هم‌زمانی آنها آرام بخش جانم بود. از دوست و خواهر عزیزم خانم مونا جندقی که در امور تایپ و ویراستاری صمیمانه مرا یاری کردند بسیار سپاسگزارم.

در پایان نیز از خانم مطهری نیا و صابر که با صبر و تحمل فراوان مرا در امور مختلف آموزشی راهنمایی کردند تشکر می‌کنم.

چکیده:

میرزا غلامحسین شارق، ملقب به «شارق الملک» در سال ۱۲۴۰ خورشیدی در یزد دیده به جهان گشود. وی از کودکی به تحصیل و کسب علوم عقلی و نقلی در یزد مشغول شد. در آغاز جوانی، به تجارت روی آورد و پس از آن با روی آوردن به شغل‌های گوناگون تجارب متعددی کسب کرد. مدتی دبیر و مشاور مشیرالممالک بود و مدتی هم سمت نیابت مصباح‌الدیوان را بر عهده داشت.

میرزا غلامحسین از شعرای دوره بازگشت در یزد بود و به علت معلومات علمی و همچنین سفرهایی که داشت در زمینه شعر از سرآمدان روزگار شد. وی نثر را جذاب و مؤثر می‌نوشت و برخی از مقالات او با امضاء مستعار در روزنامه سفینه درج گردیده است.

دیوان شارق مجموعه سی هزار بیتی از غزلیات، قصاید، رباعیات و مثنوی در بحر متقارب است. رباعیات او در زمان حیاتش به سال ۱۲۹۹ خورشیدی در شهر کرمان به صورت چاپ سنگی منتشر شده است. وی در شیوه شاعری بیشتر تحت تأثیر حافظ و مولوی بوده است.

سروده‌های شارق نه تنها از حیث ادبی قابل توجه است بلکه از منظر تاریخی - اجتماعی نیز حائز اهمیت است، چرا که او در دوران مشروطیت می‌زیسته و شاعر بزرگی نظیر فرخی یزدی از شاگردان مکتب او است.

شارق در اشعارش از مضامینی چون مدح و ثنای خداوند، پیامبر اکرم (ص) و حضرت علی (ع) و نیز مضامین عرفانی چون وحدت وجود، ترک خودپرستی، تقابل عقل و عشق استفاده کرده است. همچنین کاربرد اصطلاحات علوم مختلف همچون فلسفه، منطق، نجوم، موسیقی و شطرنج در اشعار او رواج زیادی دارد. سرتاسر دیوان شارق مزین به فنون معانی و بیان و صنایع بدیعی و صور خیال است که همگی بیانگر قدرت شاعری و اشراف او در علوم مختلف است.

در این رساله کوشش شده است که دیوان شارق به جز مثنویات، از نظر ویژگی‌های زبانی، فکری و ادبی، سبک‌شناسی و شرح دشواریها مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد.

این رساله شامل هشت فصل است:

فصل اول، درباره مبادی تحقیق است که در آن تعریف موضوع، سابقه تحقیق، هدف و روش کار بیان شده است.

فصل دوم، تحقیق درباره آثار و احوال شارق است که در آن به تفصیل از دوران زندگی، معاصران، سفرها، تألیفات و هنر خوشنویسی او بحث شده است.

در فصل سوم با توجه به اینکه شارق در دوره مشروطه می زیسته جریانهای شعر مشروطه و معاصر و ویژگی های آن مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل چهارم بررسی و تحلیل اشعار شارق در سطح زبانی است و اشعار وی از حیث ویژگی های سبکی و موسیقی نیز مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل پنجم به بررسی ویژگی های ادبی، آرایه های بدیعی و صناعات ادبی اختصاص یافته و شامل مباحث علم بیان و صور خیال از قبیل تشبیه، استعاره و کنایه است که بعد از تعریف مناسب برای هر مورد شاهد مثال ذکر شده است.

فصل ششم شامل بررسی ویژگی های اشعار شارق در سطح فکری است و انعکاس افکار شاعر در سروده های او تجزیه و تحلیل شده است.

در فصل هفتم دشواریهای اشعار شارق مورد بررسی قرار گرفته است و مباحثی از قبیل کلمات دشوار، ترکیبات، کنایات، تلمیحات و اصطلاحات همراه با نمونه هایی گنجانده شده است. در پایان نتیجه گیری کلی به صورت خلاصه از تمام فصول به عمل آمده است.

کلمات کلیدی

شارق یزدی، نقد شعر، شعر دوره قاجار، شعر سیاسی

Shareg Yazdi, Critical Commentary, Poetry of Qajar Period, Political Poetry

پیشگفتار

خداوند مَنان را سپاس می‌گوییم که این توفیق را رفیق راهم نمود تا با یکی از آثار ارزشمند ادبیات فارسی و مؤلف توانای آن بیش از پیش آشنا شوم و قدری در آن تکاپو و جستجو نمایم و یافته‌های خود را در قالب پایان‌نامه‌ای که پیش‌روست عرضه کنم. در این سال‌ها سعادت، مساعدت نمود و به یاری پروردگار متعال، مجال این را یافتم که تحصیل علوم ادبی را در دانشگاه یزد ادامه دهم و از محضر استادان بزرگوار چون آقایان: دکتر سید محمود الهام‌بخش، دکتر سید مهدی ملک‌ثابت، دکتر یدالله جلالی، دکتر محمدعلی صادقیان، دکتر محمدحسین دهقانی فیروزآبادی کسب فیض نمایم. در این دوره بود که با راهنمایی‌های دلسوزانه و سودمند آقای دکتر الهام‌بخش، مصمم شدم که «نقد و شرح دشواری‌های دیوان شارق یزدی به جز مثنوی همایون کتاب» را عنوان کار پایان‌نامه تحصیلی خود قرار دهم و در این زمینه تحقیقی در حدّ وسع و توفیق به انجام رسانم و بدین سبب، پس از خداوند کریم، کمال تشکر و سپاس را از آن استاد فاضل و فرهیخته دارم و از درگاه پرورگار، برای ایشان آرزوی سعادت و بهروزی می‌نمایم.

شارق یزدی از جمله شعرای دوره مشروطه و سبک بازگشت است که همچون دیگر معاصرانش، نازک خیالی‌ها و باریک‌اندیشی‌های کسب‌هندی را در نوردید و با استقبال از شیوه‌ی قدما به عنوان یکی از سرآمدان روزگار شناخته شد. او از شاعران توانا و اهل ذوق یزد در سال ۱۲۴۰ خورشیدی است.

دیوان اشعار شارق، مجموعه‌ی سی هزار بیتی شامل غزلیات، قصاید، رباعیات و مثنوی (موسوم به همایون کتاب) است که آن را با انواع صنایع لفظی، بدیعی و صور خیال مزین ساخته و کاربرد آیات و احادیث، تلمیحات، کنایات، اصطلاحات عرفانی، موسیقی، نجوم و... گواه روشنی است بر علم و ذکاوت این شاعر یزدی.

در تدوین این پایان‌نامه سعی گردید تا با نگاهی دقیق و موشکافانه مواردی همچون ویژگی‌های سبکی و زبانی و نیز عناصر سخن‌آرایی و صور خیال همراه با ذکر شواهد و مثال‌ها تحلیل گردد و شرح نکات دشوار، واژه‌ها، ترکیبات، تعبیرات، عبارات عربی، کنایات، تلمیحات و برخی اعلام نیز مورد

بررسی و تحقیق قرار گیرد. با همه تلاش‌های بی‌وقفه و اشتیاق وافری که در امر پژوهش این پایان‌نامه داشتم لازم به ذکر است که این رساله خالی از هر عیب و کاستی نیست و راهنمایی استادان ارجمند و بزرگوار را می‌طلبم. از این رو بر خود واجب می‌دانم مجدد از زحمات و همکاری‌های تنی چند از این بزرگواران سپاسگزاری نمایم:

ابتدا تشکر می‌کنم از استاد گرامی آقای دکتر الهام بخش که با کمال رحمت و سعه صدر زحمت راهنمایی این رساله را بر عهده گرفتند. همچنین تشکر و قدردانی می‌نمایم از آقای دکتر ملک ثابت، ریاست محترم دانشکده که مشاوره این پایان‌نامه را پذیرفتند.

در پایان از مسئولین کتابخانه‌های دانشگاه یزد، کتابخانه وزیری یزد، کتابخانه امام علی (ع) و مؤسسه پژوهشی ریحانه الرسول به خاطر منابع گرانقدر و مفیدی که برای تدوین و تکمیل این پایان‌نامه در اختیار بنده قرار دادند تشکر و قدردانی می‌نمایم.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱.....	فصل اول : مبادی تحقیق
۲.....	تعریف موضوع
۴.....	سابقه تحقیق
۵.....	کلمات کلیدی
۶.....	سوالات پژوهشی
۶.....	روش تحقیق
۷.....	فصل دوم : احوال و آثار شارق یزدی
۸.....	نام ، لقب و تخلص شعری
۸.....	نسب
۸.....	تولد
۹.....	تحصیلات
۱۱.....	استادان شارق
۱۱.....	شاگردان شارق
۱۲.....	معاصران شارق
۳۳.....	مذهب
۳۷.....	مشاغل
۴۱.....	سفرها
۴۲.....	تألیفات
۴۳.....	هنر خطاطی
۴۶.....	تاریخ و محل وفات

فصل سوم : جریان‌های شعر مشروطه و شعر معاصر..... ۴۷

مروری بر ادبیات مشروطه..... ۴۸

جریان‌های شعر فارسی در دوره مشروطه..... ۵۱

ویژگی‌های شعر مشروطه..... ۵۶

زبان..... ۵۶

محتوا و مضامین..... ۵۸

فرم و قالب..... ۶۰

تخیل..... ۶۴

موسیقی..... ۶۵

ویژگی‌های شعر دوره معاصر..... ۶۵

زبان..... ۶۶

محتوا..... ۶۸

تخیل..... ۶۹

قالب و فرم..... ۷۱

موسیقی..... ۷۲

فصل چهارم : ویژگی‌های زبانی اشعار شارق..... ۷۴

سبک بازگشت و جایگاه شارق یزدی..... ۷۵

ویژگی‌های زبانی اشعار شارق..... ۷۶

آوردن کلمات مخفف..... ۷۶

کاربرد «کجا» به معنای «کی» در استفهام انکاری..... ۷۷

کاربرد الف ندا..... ۷۸

کاربرد حرف اضافه «اندر»..... ۷۹

کاربرد انواع «را»..... ۸۰

«را» به عنوان حرف نشانه..... ۸۰

- ۸۱..... «را» به معنی اختصاص
- ۸۱..... «را» به معنی فک اضافه
- ۸۲..... «را» به معنای «برای»
- ۸۲..... «را» به معنای «به»
- ۸۳..... «را» به عنوان تغییر دهنده فعل
- ۸۴..... آوردن «ب» بر سر فعل گذشته ساده
- ۸۴..... «فعل دو وجهی» سوختن در هر دو وجه
- ۸۵..... کاربرد کلمات کهن یا باستان گرایی
- ۸۶..... نمونه‌هایی از باستان گرایی در دیوان شارق
- ۸۸..... کاربرد کلمات عربی
- ۸۹..... کاربرد جمع های سالم و مکسر عربی
- ۹۰..... کاربرد کلمات عربی به عنوان شبه جمله
- ۹۱..... کاربرد عبارات و ترکیبات عربی
- ۹۲..... کاربرد جملات عربی
- ۹۲..... کاربرد کلمات نادر عربی در ردیف
- ۹۳..... کاربرد کلمات نادر عربی در قافیه
- ۹۴..... وزن غزلیات در دیوان شارق یزدی
- ۹۹..... مطلع غزل‌ها و وزن آنها
- ۱۰۷..... جدول اوزان غزلیات شارق
- ۱۰۸..... وزن قصاید دیوان شارق
- ۱۰۹..... مطلع قصاید و وزن و بحر آنها
- ۱۱۰..... جدول اوزان قصاید در دیوان شارق
- ۱۱۰..... وزن رباعیات در دیوان شارق
- ۱۱۲..... مصراع اول رباعیات و وزن آنها

۱۱۳.....	جدول اوزان رباعیات در دیوان شارق
۱۱۴.....	موسیقی غزلیات در دیوان شارق یزدی
۱۱۴.....	ردیف
۱۴۴.....	ردیف فعلی
۱۱۵.....	ردیف اسمی
۱۱۵.....	ردیف حرفی
۱۱۶.....	قافیه
۱۱۷.....	اقوا
۱۱۸.....	تکرار قافیه
۱۱۸.....	شایگان
۱۱۹.....	قافیه بدیعی
۱۲۰.....	اعنات یا لزوم مالایلم
۱۲۰.....	رد القافیه
۱۲۱.....	موسیقی درونی
۱۲۳.....	فصل پنجم : ویژگی‌های ادبی دیوان شارق یزدی
۱۲۴.....	صنایع بدیعی
۱۲۴.....	صنایع لفظی
۱۲۴.....	سجع
۱۲۵.....	سجع متوازی
۱۲۵.....	سجع متوازن
۱۲۶.....	سجع مطرف
۱۲۷.....	موازنه
۱۲۸.....	جناس
۱۲۸.....	جناس تام

۱۲۹.....	جناس مرکب
۱۳۰.....	جناس ناقص
۱۳۱.....	جناس زاید
۱۳۳.....	جناس لاحق
۱۳۴.....	جناس خط
۱۳۵.....	جناس لفظ
۱۳۵.....	جناس مکرر
۱۳۶.....	جناس اشتقاق
۱۳۹.....	رد العجز علی الصدر
۱۳۹.....	تشابه الاطراف
۱۴۰.....	رد القافیه
۱۴۱.....	طرد و عکس
۱۴۲.....	ملمّع
۱۴۳.....	واج آرایی
۱۴۴.....	آرایه‌های معنوی
۱۴۵.....	مراعات نظیر
۱۴۶.....	تضاد
۱۴۶.....	طباق معنوی
۱۴۷.....	ایهام
۱۴۸.....	لف و نشر
۱۵۰.....	تنسیق الصفات
۱۵۰.....	مشاکله
۱۵۱.....	سوال و جواب
۱۵۲.....	تلمیح

- ۱۵۳..... صنایع بلاغی
- ۱۵۴..... تشبیه
- ۱۵۴..... طرفین تشبیه از نظر حسی یا عقلی بودن
- ۱۵۴..... تشبیه حسی به حسی
- ۱۵۵..... تشبیه عقلی به حسی
- ۱۵۶..... تشبیه حسی به عقلی
- ۱۵۷..... تشبیه عقلی به عقلی
- ۱۵۷..... تقسیم تشبیه از نظر ساختمان
- ۱۵۷..... تشبیه مفرد
- ۱۵۸..... تشبیه مرکب
- ۱۵۹..... تشبیه مقید
- ۱۶۰..... انواع تشبیه از نظر حضور یا عدم حضور وجه شبه و ادات تشبیه
- ۱۶۰..... تشبیه مرسل
- ۱۶۱..... تشبیه مؤکد
- ۱۶۲..... تشبیه مجمل
- ۱۶۳..... تشبیه مفصل
- ۱۶۴..... تشبیه بلیغ
- ۱۶۵..... تشبیه تفضیل
- ۱۶۷..... تشبیه تمثیل
- ۱۶۷..... انواع تشبیه متعدد
- ۱۶۸..... تشبیه مفروق
- ۱۶۸..... تشبیه ملفوف
- ۱۶۹..... تشبیه تسویه
- ۱۶۹..... تشبیه جمع

- ۱۷۰..... وجه شبه متعدد
- ۱۷۰..... تشبیه مشروط
- ۱۷۱..... تشبیه مضمّر
- ۱۷۱..... استعاره
- ۱۷۲..... استعاره مصرحه مشرّحه
- ۱۷۳..... استعاره مصرحه مجردة
- ۱۷۴..... استعاره مصرحه مطلقه
- ۱۷۵..... استعاره مرکب
- ۱۷۶..... استعاره مکنیه
- ۱۷۷..... تشخیص
- ۱۷۸..... استعاره قریب
- ۱۷۹..... استعاره بیعد
- ۱۸۰..... مجاز
- ۱۸۰..... انواع قرینه صارفه
- ۱۸۱..... انواع مجاز به اعتبار علاقه
- ۱۸۱..... مجاز به علاقه حالیت و محلّیت
- ۱۸۲..... مجاز با علاقه کلیت و جزئیّت
- ۱۸۲..... مجاز با علاقه ظرف و مظروف
- ۱۸۳..... مجاز با علاقه ملازمت
- ۱۸۳..... مجاز با علاقه شباهت
- ۱۸۴..... مجاز با علاقه خویشاوندی
- ۱۸۴..... کنایه
- ۱۸۴..... کنایه از موصوف
- ۱۸۵..... کنایه از صفت

۱۸۶.....	کنایه از فعل.....
۱۸۹.....	فصل ششم : ویژگی های فکری دیوان شارق یزدی.....
۱۹۰.....	ویژگی های فکری دیوان شارق یزدی
۱۹۰.....	مدح.....
۱۹۲.....	حمد و ثنای خداوند.....
۱۹۳.....	مدح حضرت علی
۱۹۴.....	عشق و عقل
۱۹۵.....	ستایش عشق.....
۱۹۶.....	تحقیر عقل
۱۹۶.....	تحقیر عقل و ستایش عشق.....
۱۹۷.....	تحقیر عقل و ستایش مظاهر عشق.....
۱۹۸.....	ذکر اصطلاحات علوم.....
۲۰۱.....	فصل هفتم : شرح دشواری های دیوان شارق.....
۲۰۲.....	کلمات دشوار
۲۵۵.....	ترکیبات فارسی - عربی
۲۸۴.....	تلمیحات
۲۸۴.....	آیات و احادیث
۲۸۹.....	تلمیحات دینی
۳۰۰.....	تلمیحات پهلوانی و اساطیری
۳۱۸.....	تلمیحات تاریخی
۳۲۱.....	عرایس و عشاق شعری
۳۲۳.....	اصطلاحات عرفانی
۳۷۷.....	اصطلاحات موسیقی
۳۸۴.....	اصطلاحات نجوم

اصطلاحات شطرنج ۳۹۱

کنايات ۳۹۸

نتیجه گیری ۴۱۷

فهرست منابع و مأخذ ۴۲۰

فصل اول :

مبادی تحقیق

الف) تعریف موضوع (تعریف مسأله، هدف از اجراء و کاربرد نتایج تحقیق):

میرزا غلامحسین شارق ملقب به « شارق الملک» در سال ۱۲۴۰ خورشیدی در یزد دیده به جهان گشود. او از شاعران و خوشنویسان بلند آوازه عصر خود بود. سروده های او نه تنها از حیث ادبی قابل توجه است، بلکه از منظر تاریخی- اجتماعی نیز حائز اهمیت است، چرا که او در دوران مشروطیت می زیسته و شاعر بزرگی نظیر فرخی یزدی (۱۲۶۴-۱۳۱۸) از شاگردان مکتب او است. دیوان شارق مجموعه سی هزار بیتی از عزلت‌ها، یک مثنوی (موسوم به همایون کتاب) و رباعیات است. رباعیات او در زمان حیاتش به سال ۱۲۹۹ خورشیدی در شهر کرمان به صورت چاپ سنگی منتشر شده است.

این پژوهش به نقد و شرح متن دیوان شارق یزدی، به جز مثنوی «همایون کتاب» اختصاص دارد. برای پرداختن به نقد، مواردی همچون ویژگی های زبانی و سبکی و نیز عناصر سخن آرای و صور خیال در نظر گرفته می شود و شرح نکات دشوار، واژه ها، ترکیبات، تعبیرات، عبارات عربی، کنایات، تلمیحات و برخی اعلام را در بر می گیرد.

هدف از این پژوهش، شناخت جایگاه شارق یزدی در بین شاعران مشروطیت است. از دیگر اهداف مورد نظر باز نمودن و نقد و تحلیل عناصر متن دیوان از نظر کاربرد زبان، ویژگی های سبکی و صنایع بدیعی و آرایه های بلاغی است. همچنین، شرح دشواری های دیوان در جهت فهم کامل متن و محتوای آن، هدف دیگر این پایان نامه را تشکیل می دهد.

تحلیل یک اثر ادبی نظیر « دیوان شارق یزدی» علاوه بر خدمت به گسترش زبان فارسی و آشنایی با کاربردهای ادبی، واژگان و ترکیبات و استخراج مثال های دستوری و ارائه نمونه هایی از آرایه های موجود در متن، موجب سهولت مطالعه و فهم آثار مشابه و امکان بهره برداری تحقیق از متون نظیر آن نیز می گردد.

این پژوهش در شکل نهایی خود، علاوه بر معرفی یک چهره ناشناخته ادبی، ویژگی های زمانه و سبک شعری او، برای دانشجویان و معلمان ادبیات فارسی و نیز شاعران جوان و محققان جامعه شناسی و مباحث تاریخی - ادبی سودمند خواهد بود.